

ІНСТИТУЦІЙНА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Руслан Демчишак

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 28.09.2017 р., прийнята до друку – 30.10.2017 р.)

© Демчишак Р., 2017

Досліджено погляд на інституційну сутність держави в контексті діалектики її взаємовідносин із суспільством у основних ідейно-політичних напрямках світової політичної думки – лібералізмі, консерватизмі, націоналізмі, соціалізмі.

Ключові слова: держава, інститут, лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм.

THE INSTITUTIONAL ESSENCE OF THE STATE IN WORLDWIDE POLITICAL THOUGHT

Ruslan Demchyshak

In the article the view on the institutional essence of the state in the context of the dialectic of its relationship with society in the main ideological and political directions of world political opinion – liberalism, conservatism, nationalism, and socialism is investigated.

System-structured, comparative and historical methods of research were used here.

The purpose of this study is to carry out a comparative analysis of the specifics of views on the institutional essence of the state and its social purpose in the main directions of world political opinion: liberalism, conservatism, nationalism, and socialism.

It is established that views on the institutional essence of the state and its social functions in the world political thought are rather variegated. Thus, liberal political thought treats the institution of the state as a "service staff" of the interests of society and a guarantor for the observance and protection of human rights and freedoms. The method of "institution" of the state is a social contract. Conservative political thought emphasizes the self-sufficiency and importance of the institution of the state as a protector of the traditional socio-political order and the guarantor of evolutionary social progress. The method of "institutionalization" of the state is God's will or tradition. The ideology of nationalism views the state institution as an instrument of consolidation and protection of the interests of the nation. The method of "institutionalization" of the state is the political self-realization of the nation. Eventually, the ideology of socialism (social democracy) considers the institution of the state as an instrument of active protection of the interests of various social strata. The method of "institutionalization" of the state is the political self-organization of social groups and layers of the population.

Key words: state, institute, liberalism, conservatism, nationalism, socialism.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена необхідністю вироблення серед української громадськості оптимального погляду щодо сутності інституту держави та його суспільних функцій у процесі розбудови в Україні демократичної, соціальної та правової державності.

Сутність світових ідеологій, а також погляди значної кількості їхніх представників безумовно були предметом наукових досліджень низки монографій [Альтер 2000; Бостан 2005; Луцишин 2012; Себайн, Торсон 1997; Шульженко 2007], коментарів до хрестоматійних викладів матеріалу [Консерватизм: Антологія 2008; Лібералізм: Антологія 2009; Націоналізм: Антологія 2000], підручників [Хома 2014;

Хома 2017a; Хома 2017b; Кухта 2008]. Однак пропонований сегмент дослідження – це системний погляд на конкретну проблематику розуміння інституційної сутності держави та її суспільних функцій у лібералізмі, консерватизмі, націоналізмі та соціалізмі – проводиться вперше.

Метою нашого дослідження є здійснення порівняльного аналізу специфіки поглядів на інституційну сутність держави та її суспільне призначення у головних напрямках світової політичної думки – лібералізмі, консерватизмі, націоналізмі, соціалізмі.

В основу розуміння інституційної сутності сучасної модерної держави, передусім у контексті

діалектики її взаємовідносин із суспільством покладено ліберальні концепції політики. Специфіка поглядів лібералізму на державу як політичний інститут, її походження і призначення виразно проявилася вже біля витоків цієї ідеології. Визначний англійський мислитель Джон Лок (1632–1704), один із творців теорії “природних прав” та “суспільного договору”, виробив стрижневу лінію ліберальних концепцій політики у поглядах на співвідношення понять “людина–суспільство–державна”. Послідовність написання цих термінів не випадкова. Природний стан, вважав мислитель, передував виникненню держави, яку розглядали як інструмент захисту прав та свобод людини. Від природного стану відбувався перехід до громадянського і далі до державного. Саме захист природних прав людини та регулювання різних сфер суспільного життя, відповідно до наукової логіки Дж. Лока, виправдовували необхідність створення та визначали призначення політичного інституту держави [Локк 2009: 640].

Однак творці ліберальної по суті концепції природних прав та суспільного договору Г. Гроцій, Т. Гобс та Д. Лок були консерваторами у поглядах на форму державного правління, залишаючись прихильниками конституційної монархії. Цю традицію порушив Ш.-Л. Монтеск’є (1689–1755), який вводить у класифікаційні схеми республіканську форму правління. Мислитель представляв поміркований напрям у французькому просвітництві, на відміну від радикального (А. Гольбах, К. Гельвецій) та революційно-демократичного (Ж-Ж. Руссо).

Умовою ефективного функціонування державної влади як інструменту реалізації потреб суспільства є її розподіл на законодавчу, виконавчу та судову з метою запобігання узурпації та зловживання владою. Поділ і взаємостримування гілок влади, за Монтеск’є, є головною умовою забезпечення політичної свободи [Хома 2017а: 269]. Народ (суспільство) мислитель визначив первинним носієм саме законодавчої влади, відповідно основною функцією демократичної республіки визначив можливість забезпечення народів права голосування, утверджуючи тим самим принципи представницької демократії [Бостан 2005: 93].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., після Великої французької революції та Війни за незалежність США, зміцнюється новий суспільно-політичний актор – буржуазія, наслідком чого стає масове розповсюдження лібералізму як ідейно-політичної доктрини та поступове втілення його принципів на практиці. Ідея індивідуальної свободи, недоторканості приватної власності, вільної економічної діяльності вимагали обмеження політичної влади та зведення до мінімуму втручання держави у громадське життя.

Ідеї пріоритетності прав та свобод людини, обмеження ролі держави яскраво присутні у політичних концепціях “батьків-засновників” американського лібералізму – О. Гамільтона, Т. Пейна, Т. Джеферсона. Класичну традицію лібералізму істотно збагатив І. Кант (1724–1804) вченням про автономію особи, піднісши її інтереси над інтересами держави та суспільства. Ідею невтручання держави у господарське життя та принцип саморегуляції “вільного ринку” розвинув А. Сміт (1723–1790 рр.).

На відміну від інших представників лібералізму, в центрі уваги Дж. Бентама (1748–1832 рр.) перебували не ідеї індивідуальної свободи, а інтереси і безпека особи, що виявлено у вченні мислителя про утилітаризм. Дж. Бентам вважав, що основним природним життєвим мотивом людини є особиста користь. З особистої користі, блага кожного індивіда складаються суспільна користь та загальне благо. Метою розвитку людства є “максимізація загальної користі шляхом досягнення гармонії індивідуальних та суспільних інтересів” [Хома 2017а: 269]. Відповідно, основним критерієм оцінки діяльності держави є максимальна користь для максимальної кількості людей. Критикуючи теорію договірної походження держави, Дж. Бентам вважав, що забезпечення політичних і особистих прав та свобод людини можливе лише в демократичній державі з верховенством закону. “Інші форми держави – монархія та аристократія – не можуть забезпечити реалізацію принципу загальної користі. Вони захищають користь та інтереси меншої кількості людей і не гарантують особистої та майнової безпеки населення” [Шульженко 2007: 122].

Найбільш комплексно ідеї класичного лібералізму представлені у науковій спадщині Б. Констана (1767–1830). Мислитель аналізував зміст таких понять, як особистість, держава, громадянське суспільство. Віддавав пріоритет особистим свободам перед політичними (перші, на відміну від останніх, не були притаманні античним демократіям). Роль держави, на думку мислителя, полягає саме у “забезпеченні особистої свободи людей, а політична влада як уособлення політичної свободи має бути обмеженою” [Шульженко 2007: 130]. Інструментами запобігання зловживанню владою вважав її розподіл та децентралізацію. Б. Констан наголошував на важливості “наглядової функції народу”, тобто функції постійного контролю за діяльністю органів державної влади [Хома 2017а: 348].

На початку XX ст. на зміну ліберальним концепціям приходять теорії неолібералізму. Перша світова війна та світова економічна криза 1929–1933 рр. змінюють уявлення лібералів щодо ролі держави в економічному житті. На місце концепції “державинічного сторожа” (гаранта безпеки громадян та

охоронця їхнього майна) приходиться ідея сильної держави, здатної забезпечити порівняну рівність шансів конкурентів на ринку. Виникає “кейсіанство” – соціальне економічне вчення, яке обґрунтовує можливість обмеженого регулювання економіки. Категорію “свобода” тепер розглядають не як “свободу від” (втручання держави), а як “свободу для” (само-розвитку особи).

Державу тепер розуміють як своєрідний арбітр чи гарант збереження плюралізму інтересів різних соціальних груп та множинності цінностей.

Тому ліберальна політична думка трактує інститут держави як “обслуговчий персонал” інтересів суспільства та гарант дотримання і захисту прав і свобод людини. Способом “інституціонування” держави є суспільний договір.

Кардинально інша оцінка політичного інституту держави характерна для консервативної політичної думки. Її витoki можна вести ще від французького мислителя Жана Бодена (1530–1596), який вважав державу первинним та винятковим носієм суверенітету. Самодостатність державної влади, що ототожнювалася з особою монарха, підкреслювали також А. Рішельє та Дж. Мазаріні. Гаслом консерватизму цієї епохи можна вважати вислів короля Людовіка XIV: “Держава – це Я”.

Однак період становлення класичного консерватизму – кінець XVIII – перша половина XIX ст. – пов’язаний насамперед з прагненням пристосувати традиції монархізму до нових суспільно-політичних порядків, що сформувалися після Великої французької революції. Головним своїм завданням представники консерватизму вважали підкорення ліберальних тенденцій таким базовим принципам консерватизму, як: традиціоналізм, ієрархічність та аристократичне управління, покликаним нейтралізувати загрози вільного ринку. До представників консерватизму цієї доби зараховуємо: Е. Берка, Ж. де Местра, С. Колріджа, Л. де Бональда.

Праця Е. Берка (1729–1797) “Роздуми про революцію у Франції” стала своєрідним маніфестом консервативної політичної думки з конкретними відповідями на злободенні політичні виклики. Мислитель підкреслював повагу до традиційних цінностей, що пройшли апробацію багаторічною практикою, ставлячись вкрай негативно до спроб ревізії вікових суспільних інституцій, особливо, якщо ці зміни здійснювані у радикальний спосіб. Нові ліберальні порядки Е. Берк розцінював як повернення до охлократії, політики систематичного творення нації гравців, коли “всі змушені грати, та тільки деякі здатні розумітися на грі, а ще менше тих, хто в змозі використати це знання” [Берк 2008: 219]. Французькому революційному насильству мислитель протиставляв британську конституцію, радикальним

методам суспільних перетворень – реформаторські. Не заперечуючи права людини, Е. Берк акцентував увагу на необхідності суворого їхнього обмеження законом та поваги суспільства до традиційних державних інститутів і політико-правових норм. Мислитель чітко усвідомлював неможливість повернення до вже реакційних “феодально-клерикальних” порядків.

У міркуваннях Е. Берка про державу як результат “спільної угоди” впізнавані ознаки концепції “суспільного договору”. “Суспільство і справді є договір... але ж держава не повинна вважатися чимось ніскільки не вищим за партнерську угоду в торгівлі перцем чи кавою... До держави потрібно ставитися з куди більшою пошаною, оскільки це партнерство стосується не лише третьорядних питань, підпорядкованих плотському існуванню... Це – партнерство у всьлякій науці, у всьлякому мистецтві, у всьлякій добродетності і у всьлякій довершеності. Позаяк цілей такого партнерства не можливо досягти й за багато поколінь, воно стає партнерством не тільки між живими, й між живими, мервими і тими, хто має народитися”, – стверджує мислитель [Берк 2008: 217].

Більш категоричним у критиці ліберальних поглядів на інститут держави та діалектику його взаємовідносин із суспільством був Ж. де Местр (1754–1821). Мислитель категорично засуджував теорію “суспільного договору”, поділяючи властиву ранньому консерватизмові теологічну концепцію походження держави. Будь-яка ініціатива людини з втручання в божественні засади організації суспільства заслуговує, на думку Ж. де Местра, на суворе покарання. Саме як Божу кару, послану народові за відступництво, потрібно розцінювати будь-яке революційне насильство [Хома 2017а: 320].

Значення релігії та церкви у суспільно-політичному житті виділяли також С. Колрідж (1772–1834) та Л. де Бональд (1754–1840). С. Колрідж прямо заявляв, що “це ганьба і горе для тих, хто видає себе за державних діячів, якщо вони не знають, що для нормальної держави необхідні постійний, всеохопний, грамотно продуманий устрій, всенациональний учений світ або Церква, без чого державі не буде забезпечено ні сталості, ні поступу...” [Колрідж 2008: 226]. Л. де Бональд прагнув довести, що конституція може бути лише “монархічного” змісту, а підґрунтям громадянського суспільства завжди слугує союз “трону і віваря” [Хома 2017а: 323].

У XX ст. на зміну консерватизму приходиться неоконсерватизм. В економічній сфері, на відміну від неолібералізму, на противагу “кейсіанству” виникає “монетаристська” модель, орієнтована на звільнення бізнесу від державного втручання; в соціальній сфері – зменшення соціальної ролі

держави; в політичній – прийняття на озброєння низку ліберальних ідей та вартостей.

Отже, консервативна політична думка підкреслює самодостатність та важливість інституту держави, необхідність дотримання традиційних суспільно-політичних порядків, змінювати які можливо лише шляхом реформування. Способом “інституціонування” держави є Божа воля або ж традиція.

Своє розуміння інституційної сутності держави, яке, однак, формувалося не без впливу лібералізму та консерватизму, характерне для іншого визначального напрямку світової політичної думки – націоналізму.

На різних етапах історії націоналізм був потужним рушієм суспільного розвитку. Уже Вестфальський мир 1648 р., що підсумував результати тридцятилітньої війни у Європі і створив одноіменну систему міжнародних відносин, визначив головними її суб'єктами національні (етнічні) держави, протиставивши їх попередній формі державних утворень – імперіям.

Етнічний націоналізм, по суті, зароджується у Європі ще у феодальному суспільстві в епоху абсолютизму. Коли кордони держави та межі етносу збігалися, цінності консерватизму та націоналізму багато в чому були співзвучними. У цьому контексті монархи як глави держав виступали фактором консолідації нації.

Основоположником етнічної концепції нації прийнято вважати німецького мислителя Йоганна-Готфріда Гердера (1744–1804). Значну увагу філософ звертав на дослідження феномена культури та його ролі в цивілізаційному розвитку. Структурними елементами культури вважав мову, сімейні традиції, релігію, мистецтво. Саме культура є основним критерієм належності до певної етнічної групи або нації. Й.-Г. Гердер оптимальною умовою розвитку та політичної самореалізації народу визначав тотожність етнічних та державних кордонів [Хома 2017а: 330].

Водночас подальший розвиток націоналістичної ідеї увійшов у певну суперечність з ліберальними концепціями політики. “Абсолютизм, що її (націоналістичну ідею) породив, – слушно зазначав англійський політик та науковець Лорд Актон, – однаково заперечує як право на національну єдність, що є продуктом демократії, так і вимогу національної самостійності, що належить то теорії свободи” [Актон 2000: 97].

Розвиток націоналізму як універсального явища відбувається з утвердженням політичних цінностей буржуазного суспільства після Великої французької революції (кінець XVIII – початок XIX ст.). Формується розуміння політичної нації, яку складає усе суспільство (навіть якщо воно поліетнічне) та яка є джерелом влади та носієм суверенітету. У цьому разі можна вести мову про ліберальний націоналізм, прихильники якого (Дж. Бентам, Дж. Мадзіні,

Ф. Гізо) проголошували право кожної нації на політичну самореалізацію та власну державу. Паралельно існував традиційний консервативний націоналізм європейської аристократії (Е. Берк, Ф. фон Шлегель, Г. Гегель), що орієнтувався на етнічні цінності та традиційні державні інститути.

У XX ст. ліберальний націоналізм, що розглядав право націй на самовизначення як продовження концепції пріоритетності прав та свобод людини (“Чотирнадцять пунктів В. Вільсона” 1918 р.), еволюціонував у ідейно-політичну течію націонал-демократії. Водночас виникає ідеологія інтегрального націоналізму (М. Баррес, Ш. Моррас), який відкидав ліберальні цінності та проголошував виключність інтересів нації. Інтегральний націоналізм характеризувався войовничими, екстремістськими заходами, спрямованими на абсолютну підтримку національної інтеграції.

Виділяючи сутнісні ознаки ідеології націоналізму, варто процитувати відомого дослідника П. Альтера “...націоналізм існує тоді, коли та суспільна група, належність до якої відчуває індивід, є нацією і лояльність щодо нації займає вище місце у шкалі індивідуальних прив'язаностей та лояльностей. Не суспільна верства чи конфесія, не династія і не держава...не суспільний клас визначають ті структури, у межах яких людина усвідомлює свої надособистісні орієнтації. Людина більше не усвідомлює себе членом людства і відповідно громадянином світу...а у першу чергу відчуває себе належною до тієї чи іншої нації. Вона ідентифікує себе з її історичною та культурною спадщиною та з формами її політичного існування. Нація (або національна держава) стає для неї життєвим світом та джерелом смислу життя як в сучасному, так і в майбутньому” [Альтер 2000: 215].

Отже, ідеологія націоналізму розглядає інститут держави як інструмент консолідації та захисту інтересів нації. Способом “інституціонування” держави є політична самореалізація нації.

Свій, специфічний погляд на інституційну сутність держави притаманний ще одній ідеології, що потужно впливають на динаміку історичного процесу та суспільного поступу – соціалістичній. Сучасним, більш поміркованим та компромісним варіантом цієї ідеології є соціал-демократія.

Коріння ідей соціалізму можна шукати у примітивно-утопічних концепціях XVI–XVII ст., зокрема таких як “Утопія” Т. Мора та “Нова Атлантида” Ф. Бекона. Однак соціальне підґрунтя для появи системних соціалістичних концепцій, зумовлене критикою економічних реалій буржуазного суспільства, виникає лише у XIX ст. Саме в цей період надбанням громадськості стають праці К.-А. Сен-Сімона (1760–1825 рр.), Ш. Фур'є (1772–1837), Р. Оуена (1771–1858), у яких виклада-

ються засадничі принципи ідеології соціалізму. Ці мислителі вважали, що на зміну капіталізму, який спричинив різку соціальну диференціацію та масове зубожіння, прийде такий суспільний порядок, що принесе щастя усім членам спільноти. Ідеальний громадський устрій вони називали по-різному: Сен-Сімон – індустріалізмом, Фур'є – гармонією, Оуен – комунізмом. Велике значення надавалося розвитку громадської свідомості та науковому прогресу. Буржуазному індивідуалізму протиставлялися колективізм та соціальна солідарність [Хома 2017а: 388–394].

Подальший розвиток буржуазного суспільства, зростання економіки і збільшення кількості осіб найманої праці, вихід на політичну арену робітничого класу стали соціальною передумовою для появи революційного напрямку у соціалістичному русі – марксизму. Його творці – Карл Маркс (1818–1883) та Фрідріх Енгельс (1820–1895), керуючись економічним детермінізмом, розглядали інститут держави як політичне закріплення економічної експлуатації одного класу іншим (у разі капіталізму пролетаріату буржуазією). Класово-насильницький характер держави можна змінити, вважали марксистки, винятково у революційний спосіб. Кінцевою метою соціального поступу проголошувалося безкласове та бездержавне комуністичне суспільство, однак перехідним етапом до його появи стане держава диктатури пролетаріату (передової частини робітничого класу), встановлена внаслідок соціалістичної революції. У ХХ ст. марксистське вчення було втілене на практиці у низці країн у формі доктрини комунізму, зведене на рівень державної ідеології, що послабило його конструктивний потенціал [Хома 2017а: 376–388].

Наприкінці ХІХ ст. у протистоянні з революційним формується реформістський (еволюційний) напрям у соціалізмі, що закладає підґрунтя сучасної соціал-демократії. Його фундатором прийнято вважати німецького вченого та політика Едуарда Бернштейна (1850–1932). Мислитель вважав, що динаміку суспільного поступу моделювати неможливо, заперечуючи тим самим марксистське вчення про крах капіталізму та неминучість соціалістичної революції. Натомість проголошувалася теза про можливість досягнення цілей соціалізму шляхом реформування наявних суспільних порядків, активного відстоювання робітниками своїх інтересів у межах демократичного парламентаризму [Хома 2017b: 343–345].

У міжвоєнний період ХХ ст. відбулося остаточне ідейне розмежування між соціал-демократією та комунізмом. Соціал-демократія, поділяючи ліберальні гасла щодо пріоритетності прав та свобод людини, робить акцент на їхній соціальній складові. Проголошуються постулати “держави загального добробуту”, ефективної системи соціального забезпечення як функції держави, підтримки неможливих верств

населення, соціального партнерства та корпоративізму, соціально-орієнтованої ринкової економіки, обмеженого державного регулювання економіки тощо.

Отже, ідеологія соціалізму (соціал-демократії) розглядає інститут держави як інструмент активного захисту інтересів різних, насамперед неможливих, прошарків суспільства. Способом “інституціонування” держави є політична самоорганізація соціальних груп та верств населення.

Підсумовуючи, варто зазначити, що погляди на інституційну сутність держави та її суспільні функції у світовій політичній думці є досить строкатими. Так, ліберальна політична думка трактує інститут держави як “обслуговчий персонал” інтересів суспільства та гарант дотримання і захисту прав і свобод людини. Способом “інституціонування” держави є суспільний договір. Консервативна політична думка наголошує на самодостатності та важливості інституту держави як захисника традиційних суспільно-політичних порядків та гаранта еволюційного суспільного поступу. Способом “інституціонування” держави є Божа воля або ж традиція. Ідеологія націоналізму розглядає інститут держави як інструмент консолідації та захисту інтересів нації. Способом “інституціонування” держави виступає політична самореалізація нації. І нарешті ідеологія соціалізму (соціал-демократії) розглядає інститут держави як інструмент активного захисту інтересів різних суспільних прошарків. Способом “інституціонування” держави є політична самоорганізація соціальних груп та верств населення.

У сучасній політичній думці концептуальні межі між світовими ідеологіями у їхньому класичному варіанті затерті, наявні взаємозапозичення певних ідеологічних постулатів, що актуалізує перспективу подальших досліджень цієї проблематики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Актон, Л. (2000). Національність. In О. Проценко, & В. Лісовий (Упоряд.), *Націоналізм: Антологія* (с. 84–107). Київ: Смолоскип.
- Альтер, П. (2000). Націоналізм: проблема визначення. In О. Проценко, & В. Лісовий (Упоряд.), *Націоналізм: Антологія* (с. 211–220). Київ: Смолоскип.
- Берк, Е. (2008). Суспільний договір, зобов'язання і права людини. In О. Проценко, & В. Лісовий (Упоряд.), *Консерватизм: Антологія* (с. 215–221). Київ: Смолоскип.
- Бостан, С. К. (2005). Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Запоріжжя: Юрид. ін-т.
- Колрідж, С. (2008). Безперервний суспільний договір. In О. Проценко, & В. Лісовий (Упоряд.), *Консерватизм: Антологія* (с. 222–227). Київ: Смолоскип.
- Кухта, Б. (2008). Нариси з історії європейської політичної думки Львів: Б в.

Локк, Дж. (2009). Цілі політичного суспільства та врядування. In О. Проценко, & В. Лісовий (Упоряд.), *Лібералізм: Антологія* (с. 639–644). Київ: Смолоскип.

Луцишин, Г. (2012). Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Піча, В. (Уклад.). (2014). Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник. Львів: Новий світ-2000.

Себайн, Д., Торсон, Т. (1997). Історія політичної думки. Київ: Основи.

Хома, Н. (Ред.). (2014). Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник Львів: Новий Світ-2000.

Хома, Н. (Ред.). (2017а) Історія політичної думки : підручник: у 2-х т. Т. 1.: Від зародження до початку ХХ ст. Львів: Новий Світ-2000.

Хома, Н. (Ред.). (2017b). Історія політичної думки : підручник: у 2-х т. Т. 2: ХХ – поч. ХХІ ст. Львів: Новий Світ-2000.

Шульженко, Ф. (2007). Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації. Київ: КНЕУ.

REFERENCES

Acton, L. (2000). Nationality. In O. Protsenko, & V. Lisovyi (Compilers), *Nationalism: Anthology* (pp. 84–107). [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.D.

Alter, P. (2000). Nationalism: the Problem of Definition. In O. Protsenko, & V. Lisovyi (Compilers), *Nationalism: Anthology* (pp. 211–220). [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.

Bostan, S.K. (2005). Form of Government of the Modern State: the Problems of History, Theory, and Practice. [In Ukrainian]. Zaporizhia: Institute of Law.

Burke, E. (2008). Social Contract, Obligations and Human Rights. In O. Protsenko, & V. Lisovyi (Compilers), *Conservatism: Anthology* (pp. 215–221). [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.

Coleridge S. (2008). Continuous Social Contract. In O. Protsenko, & V. Lisovyi (Compiler), *Conservatism: Anthology* (pp. 222–227). [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.

Khoma, N. (ed.). (2017а) The History of Political Thought: Textbook in 2 v. Vol.1.: From the Formation to the Beginning of the twentieth century. [In Ukrainian]. Lviv: New World-2000.

Khoma, N. (ed.). (2014). The History of Political Thought: Encyclopedic Dictionary. [In Ukrainian]. Lviv: New World-2000.

Khoma, N. (ed.). (2017b). The History of Political Thought: Textbook in 2 v. Vol. 2: XX – beg. XXI century. [In Ukrainian]. Lviv: New World-2000.

Kukhta, B. (2008). Essays on the history of European political thought. [In Ukrainian]. Lviv: without title of publishing house.

Locke, J. (2009). Goals of Political Society and Governance. In O. Protsenko, & V. Lisovyi (Compilers), *Liberalism: Anthology* (pp. 639–644). [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.

Lutsyshyn, H. (2012). National Consolidation of Ukraine in the Conditions of the Modern Political Process. [In Ukrainian]. Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic University.

Picha, V. (Compiler). (2014). Political Science: the Modern Terms and Concepts. A Short Dictionary. [In Ukrainian]. Lviv: New World-2000.

Sebain, D., Torson, T. (1997). The History of Political Thought. Kyiv: Foundations.

Shulzhenko, F. (2007). Socio-Legal State in Ukraine: the Problems of Formation and Modernization. [In Ukrainian]. Kyiv: KNEU.

